

A GLOBÁLIS PROBLÉMÁK ÉS A KÖRNYEZET*

A társadalom és a környezet viszonyának hagyományos megközelítésmódját egy szélesebb horizonttal kitégíté vizsgálatról szeretnék beszámolni. Láng István akadémikus a Szociológiai Társaság 2001-es konferenciája levezető elnökeként úgy fogalmazott: „túl vagyunk a környezetvédelem önmagában vett vizsgálatán, összetett gazdasági és társadalmi problémákról kell vitákat folytatnunk, s vigyáznunk kell a válaszokkal”. Valóban, egyrészt a politika, a gazdaság és a társadalom valamennyi alrendszere egyaránt érintett szereplője a környezeti problémák kezelésének. Másrészt, számos más területen is komoly megoldandó feladatok állnak az emberiség előtt, amelyeknek nyilvánvaló kölcsönhatásuk a környezeti gondokkal. A problémák meghatározásakor és a megoldások keresésekor indokolt az óvatosság, s a világfolyamatok egészének együttes szemlélete. Vizsgálatunk ennek a tágabb nézőpontnak a kialakításához kíván lehetőséges bevezetőül szolgálni.

Bevezetés

Kitekintés a környezeti kérdések hazai vizsgálataira

Magyarországon az utóbbi években lezajlott jelentős, főként politikai, gazdasági és szerényebb mértékű társadalmi változások magyarázhatják, hogy az országhatárokon túlnyúló, a nagyvilág egészét fenyegető veszélyek többségéről nem készültek publikált vizsgálatok. A legsúlyosabb hazai problémakörök összevetésére, például a környezeti és más társadalmi gondok rangsorolására is csak néhány felmérés vállalkozott az elmúlt évtizedben. E tekintetben úttörő a Gallup International 1992-es „*The Health of the Planet Survey*” címen megvalósított, több mint 30 országra kiterjedő – országoként reprezentatív – közvéleménykutatási programja (Dunlap–Gallup–Gallup 1992). Ennek elsődleges célja ugyan a környezeti attitűdök vizsgálata volt, azonban bevezető (nyitott és zárt) kérdésként más problémakörök – többek között a bűnözés, a megélhetés, az éhezés és a hajléktalanság – megítélését is kérte a válaszolóktól (Fischer 1992). Egy évvel később az Eurobarométer első hazai alkalmazásakor – az eredeti kérdőívnek megfelelően – zárt kérdésként szerepelt „az egészséges környezet biztosítása” mellett „a munkanélküliség csökkentése”, „a szegénység csökkentése”,

* A jelen műhelymunkában közölt eredmények egy része elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság „*Környezet és Társadalom*” című konferenciáján a Környezetszociológiai Szakosztály ülésén tartott előadásomban (Székesfehérvár, 2001. november 22–23.), valamint az M2 Tudósklub című műsorának 2001. december 15-i adásában. A kérdőíves felmérés megvalósulásért elsősorban Hunyady Györgynek tartozom köszönettel, a kézirat első változata hiányosságainak többségére Terestyéni Tamás hívta fel a figyelmemet.

vagy „a korszerűbb egészségügyi ellátás”, amelyeket más megoldatlan társadalmi feladatokkal együtt kellett fontossági sorba állítani (Kerekes–Kindler 1994). A Magyar Gallup Intézet 1994-ben még megismételte két évvel korábbi zárt kérdéseit (Fischer 1994), ezt követően azonban nem találunk országos reprezentatív mintán végzett összehasonlító vizsgálatokat.

A felsorolt kutatások eredményei arról tanúskodnak, hogy a középpontban álló környezeti problémakör más társadalmi kérdéskörökkel összehasonlítva mindig a jelentősebbek között szerepel, s ha az önmagában vett súlyosságára kérdeztek rá – az előbbieken túl a TÁRKI 1996-os felvételekor is (Mészáros 1996) – akkor a válaszolók egyértelmű többsége tartotta ezt komoly problémának. A vizsgálatok részletes bemutatására itt nem térünk ki, bár a számos helyen egymásnak ellentmondó adatok módszertani elemzése nem lenne tanulságok nélküli, amint arra a Vári Anna témavezetésével folytatott, kimerítő alaposágú áttekintő kutatás is felhívta a figyelmet (Füzesi–Tistyán 1998: 65).

Érdeemes megjegyezni, hogy amíg a társadalmi viták gyökeréről szolgáló és a közös fellépést igénylő problémakörök összevetésének nincs kiterjedt irodalma, sem nemzetközi, sem hazai; addig a környezeti gondok esetében már jóval kedvezőbb a helyzet. A bőséges külföldi hivatkozások bemutatása helyett – amelyek első összegző tanulmányai is már két évtizedesek (például Holohan 1982) – most csak néhány itthoni példát sorolunk fel. A Gallup részletes (és országos) környezeti attitűd-felmérései mellett a legtöbb vizsgálat a helyi konfliktusok feltárásával – lásd például Szirmai összefoglalását (1999); vagy Lányi újabb esettanulmányait (2001) –, a környezettudatosság helyi megvalósítási lehetőségeivel (például Vári et al. 1997), vagy a gazdasági szereplők környezeti érzékenységeivel (például Pataki 1999) foglalkozik, illetve a környezeti ügyek döntéshozatalainak elméleti alapjait tárgyalja (többek között Vári 1996, Zsolnai 2001).

A társadalmi problémák nemzetközi összehasonlításai

Míg a környezeti kérdések közvélekedésben való megjelenését olyan szaktekintélyek irányítják, mint a környezetszociológia egyik megalapítójának számító Riley Dunlap (például Gillroy–Shapiro 1986, Dunlap–Scarce 1991), addig a többi, szintén jelentős társadalmi probléma közel sem részesül ilyen kitüntetett szakmai figyelemben. Az emberiséget fenyegető veszélyek közül – többek között – a szegénység (Gallopín–Gutman–Maletta 1989), az éhezés (Saegert–Winkel 1990), a túlnépesedés és a háborúk (Oskamp 1995), a nemzetek közötti erőszak alkalmazása és a népegészségügy (Stokols 1995), vagy éppen a túlzott fogyasztás (Corson 1995) egyaránt kiesik az empirikus tudományos érdeklődés homlokteréből. A témaválasztás hiátusai mindmáig fennmaradtak, annak ellenére, hogy Cooperrider és Pasmore már több mint egy évtizede részletes programot fogalmaztak meg a súlyos problémák együttes vizsgálatára a társadalomtudományok legkülönbözőbb területein (1991).

Kutatásaink középpontjába a globális problémákkal kapcsolatos nézetrendszerek megismerését tettük. Globális probléma alatt értve itt az emberiséget erő legsúlyosabb gondokat: az éhezést, a nyomort, a túlnépesedést, a környezeti problémákat, a háborúkat, a fegyverkezést és így tovább. Áttekintve e területek szociálpszichológiai irodal-

mát és közvéleménykutatásait kiderül, hogy – a fentebb röviden érintett környezetügy kivételével – alig néhány publikációt találunk. Az egyes problémaköröket összevető mélyinterjúknak és összehasonlító elemzéseknek, de még véleménykutatásoknak is híján vagyunk. Egyes vizsgálatokban felteszik azt a kérdést, hogy mi a fontos az életben (Spogárd–James 2000), gyakran rangsoroltatjuk az emberekkel a jelentősebb gondjaikat, a szükségletek (főként a fogyasztóiak, lásd például Székely 1997) feltárására pedig különösen nagy erőket mozgósítunk. Ezekben az esetekben azonban szinte kizárólag csak az egyén szemszögéből vizsgálódunk, s legfeljebb néha jutunk el kisebb-nagyobb közösségek, esetleg a nemzet, az ország érdekeire való rákérdezésig. Ami teljesen hiányzik, az az, hogy még ha az egyes ember (és ezzel együtt az őt befolyásoló társas-társadalmi környezete) szűrőjén át is, de a globális nézőpontot kiemelve tegyük fel ezeket a kérdéseket. Ennek a megközelítésnek lényegében nem találjuk előzményét a szakirodalomban, sem a kérdéskör absztrakt fogalmi szintjén, sem az egyes problémakörök egymással való összehasonlítását tekintve.

A vizsgálat

A globális problémák közvélekedésben való megjelenésének vizsgálatára egy tíz kérdéscsoportból álló kérdőívblokkot állítottunk össze, és beillesztettük a „Természet és történelem 2000” című, több különböző tematikus blokkot is tartalmazó kérdőívbe. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram támogatásával lebonyolított felmérésre 2000. január végén került sor Hunyady György akadémikus (ELTE Pszichológiai Intézet) vezetésével. A személyes lekérdezést az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjával együttműködő kérdezőbiztosok végezték el. A megkérdezettek véletlen kiválasztással összeállított ezer fős mintája a 18 év feletti magyar lakosságra nem, életkor és településtípus szerint reprezentatív, az iskolai végzettség szerint pedig korrigálva jól reprezentálja a felnőtt népességet. A minta relatív standard hibája a kérdések többségénél 1–1,5 százalék közé esik, de sehol sem haladja meg a 3 százalékot, azaz összességében igen kis valószínűségi hibával írja le a teljes felnőtt lakosság véleményét.¹

A vizsgálat elsődleges célja az alapkategóriák és viszonyaik feltárása. Elsősorban azt kívántuk kideríteni – a kérdésfeltevéssel való befolyásolást a lehető legteljesebb mértékben elkerülve –, hogy milyen jelenségekörökből áll az a fogalmi háló, ami a „globális probléma” közismert kifejezéséhez kapcsolódik. Bepillantást kívántunk nyerni az emberiséget érintő legfontosabb problémakategóriák egymáshoz való viszonyába, kölcsönhatásaikba és a különböző dimenziók mentén róluk kialakult eltérő véleménystruktúrákba. Az eredmények közül a munka jelen fázisában csupán három kérdéskörre térünk ki: a zárt kérdésben felvetett problémalista rangsorolására globális nézőpontból, a felkinált problémák fontosságára a hazai társadalomra való veszélyessége szempontjából, valamint az egyes emberek egyéni cselekvési lehetőségeire a világgondok, és kiemelten a környezeti problémák enyhítésében.

¹ A szignifikancia-szintet minden esetben legfeljebb 5 százalékban határoztuk meg, az ennél magasabb értékekhez tartozó eredményeket nem vettük figyelembe az elemzéseknél.

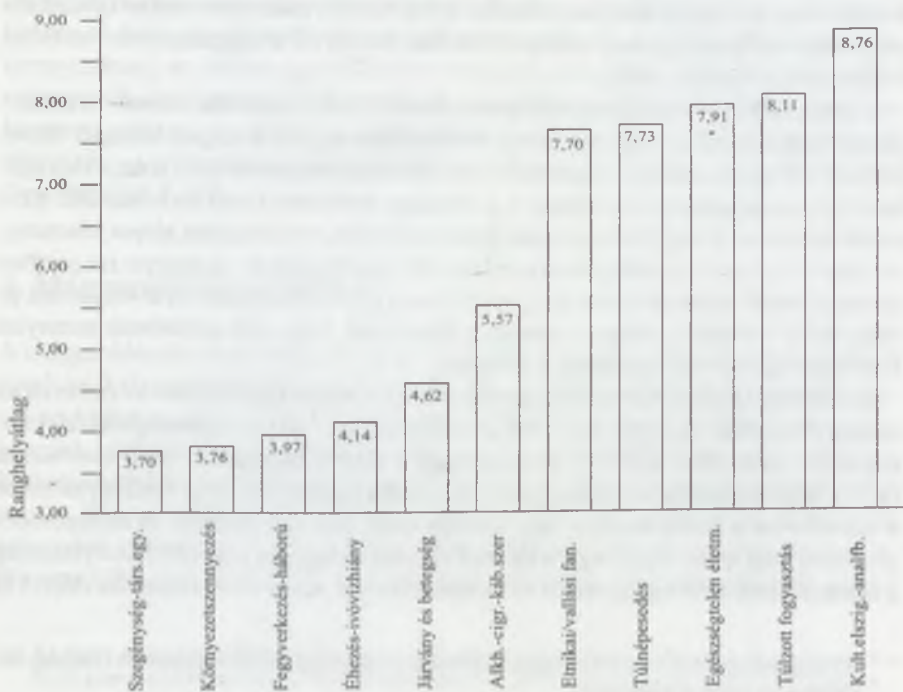
A zárt kérdésekben előre megadott problémákat részben a globális gondként a szakirodalomban legtöbbször előforduló problémakörök közül, részben néhány Magyarországon ismertebb problémacsoportból, részben pedig a szociálpszichológiában egyébként részletesebben vizsgált konfliktusos jelenségekörökből állítottuk össze. Így került a listára a környezet szennyezése és pusztítása, a szegénység és az egyenlőtlenségek, a háborúk és a fegyverkezés, az éhezés és az ivóvízhiány, a betegségek és a járványok. A hazaiak közül az alkohol és a cigaretta kiegészülve a kábítószerekkel, illetve az egészségtelen életmód és a fizikai elkényelmesedés. Az empirikus vizsgálatokban rendszeresen tárgyalt etnikai és vallási fanatizmus, illetve a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus. Végül két, a globális problémák szempontjából kulcsfontosságú kérdéskör, a túlnépesedés, valamint a túlzott fogyasztás és a túltermelés.

1. A globális problémák

A minta döntő többsége, 969 fő, mind a tizenegy problémakört teljes körűen rangsorolták, az egyes problémakörök tekintetében a válaszmegtagadás 0,5–1,7 százalék, a „nem tudom” válaszok aránya pedig 0,9–1,5 százalék között szóródik. Összességében a megkérdezettek 98,8 százaléka oldotta meg teljesen vagy részlegesen a rangsorolási feladatot, ami arra utal, hogy az ezredfordulón a mindennapok gondjai mellett nem csak képesek, de hajlandók is az emberek foglalkozni a világ átfogó problémáival.

1. ábra

Az emberiség szempontjából legsúlyosabb problémák

A zárt kérdésben vizsgált problémakörök listáját és rangsorát az 1. ábra mutatja (a ranghely lehetséges legkedvezőbb értéke 1,0). Az átlagos rangsorhelyeket az egyes problémakörök válaszolónkénti sorszámai átlagolásával képeztük,² így a részleges besorolás esetén is minden értékelt probléma teljes értékűen járult hozzá az eredményhez, s a kimaradtak kis száma sem okozott torzítást.

A felnőtt magyar lakosság a szegénység és a társadalmak közötti egyenlőtlenség problémakörét tartja a legfontosabb világproblémának (ranghelyátlag 3,70 és $p=0,022$ szignifikancia-szinten különbözik a második leggyakoribb problémától), a válaszolók csaknem negyede (222 fő) tette saját rangsorában a legelső helyre. A következő három helyen a környezetszennyezés (3,76), a fegyverkezés és a háborúk (3,97), valamint az éhezés és az ivóvízhiány (4,14) állnak – ranghelyátlaguk szignifikánsan nem különböznek. A környezetszennyezés némileg kitűnik csoportjából, hiszen legkedvezőbb ranghelyén kívül egyrészt a válaszolók ötöde helyezte rangsora élére (201-en, míg a másik két csoporttagot csak 177-en), másrészt a megkérdezettek ezt a problémakört sorolták hátra a legkevésbé szívesen (az utolsó öt, a 7–11. hely mindegyikénél a környezetszennyezés fordult elő a legkevesebbszer, a szegénységet is beleértve). Ez egy olyan feltételezés lehetőségét veti fel, hogy jöllehet a környezetszennyezés problémáit a megkérdezett nem is sorolja az első helyek egyikére, de a környezeti ügyben széles körben és gyakran elhangzó figyelmeztetések hatására, részben esetleges gátlások miatt, de még inkább a társadalmi elvárásoknak való megfelelés okán, „nem meri” a sor végére tenni. A környezet, a háborúk és az éhezés csoportja után szignifikánsan ($p<0,001$) alacsonyabb ranghelyen találjuk a járványokat és a gyógyíthatatlan betegségeket (4,62). Ezt az öt problémakört a megkérdezettek több mint kétharmada rangsorolta a tizenegy közül az első öt hely egyikére. Érdeemes megjegyezni, hogy a kérdőívben a zárt kérdéseket megelőzően feltett nyitott, előstrukturálatlan kérdésekre adott válaszokban is ugyanez az öt problémakör fordult elő a leggyakrabban (részletes kifejtését lásd Székely 2002).

A döntő többség a lista közepén helyezte el az alkohol, a cigaretta, valamint a kábítószerek problémakörét. A megkérdezettek 40 százaléka ugyanis a rangsor középső három helyére, a legfontosabb és a kevésbé fontos problémakategóriák közé tette, s lényegében minden társadalmi almintában is a tizenegy probléma közül ez a hatodik. Ez a problémahármas a legtöbbek számára feltételezhetően a viszonyítási alapot jelentette. Az alkoholizmus és a dohányzás hazánkban jól ismert gondok – a magyar rangsorban kimagaslóan és teljes társadalmi egyetértésben a legveszélyesebb –, s a válaszolók jó része ebből kiindulva, ehhez viszonyítva döntötte el, hogy más problémák mennyire fontosak, vagy kevésbé fontosak a világban.

Az előzőeknél jóval hátrább, de egymástól alig eltérően rangsorolták az emberek az etnikai és a vallási fanatizmust (7,70), a túlnépesedést (7,73), az egészségtelen életmódot és az elkényelmesedést (7,91), valamint a túlzott fogyasztást és a túltermelést (8,11). A túlnépesedés az összes probléma között a legnagyobb, míg a túlfogyasztás és a túltermelés a kiemelkedően kicsi szórása miatt érdemel említést. A túlnépesedés problémájánál tetten érhető egy, a többiekénél viszonylagosan nagyobb bizonytalanság a besorolásban, amit magyarázhat az az ambivalencia, ami a hazai ellentétes előjelű és

² Az átlagértékek véletlenszerű eltéréseinek kiszűrésére az összefüggő mintákra vonatkozó Friedman-féle chi-négyzet próbákat alkalmaztuk.

közismert népesedési jelenség, a népességsökkenés miatt keletkezhet a probléma súlyosságának megítélésekor.

A rangsor legvégén, az előtte levőtől is jelentősen lemaradva ($p < 0,001$), a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus található (8,76). A válaszolók több mint negyede, 276 fő helyezte a legutolsó helyre (ennyire sokan egyetlen problémát sem helyeztek egyetlen ranghelyre sem), s az utolsó előtti ranghelyen is ez áll a legtöbbknél. Ennek megfordítása is igaz: az előresorolásban is utolsó, vagyis az első hat ranghely majdnem mindegyikén ez a legtrikábban előforduló problémakör. A kulturális elszigetelődés besorolásának értelmezésénél nem tekinthetünk el attól, hogy egy meglehetősen összetett, bonyolult fogalomról, s egy legalább ennyire nehezen tetten érhető és szavakba önthető jelenségről van szó. Ha a válaszoló nem értette meg, hogy miről is szól ez a kérdés, akkor könnyen döntéshozatala végére hagyta, s „maradékelve” az utolsó helyet kapta.

A rangsorolt problémák rétegződése

A problémák különböző szociológiai változók rétegei szerinti rangsorai rendkívül erőteljes hasonlóságot mutatnak.³ A nemek között (a rangkorrelációs együttható 0,934) és a lakóhely szerinti rétegeknél (0,927–0,991) különösen erős a rangsorok hasonlósága, s az életkori csoportok esetében is mind jelentősnek mondható (0,843–0,982). Az iskolázottságnál találunk egyedül néhány közepesebb értéket: a nyolc osztályt végzettek korrelációja a középiskolai és felsőfokú végzettségű rétegekkel némileg alacsonyabb a táblázat többi értékénél (0,727–0,782). A kitűnés oka, hogy a teljes mintától (és a szoros egyezés okán csaknem minden rétegtől) eltérően a legalacsonyabban képzettek a járványok és a gyógyíthatatlan betegségek problémakörét „felcserélték” a környezet-szennyezéssel: az előbbi egyedülállóan a második, az utóbbit pedig az ötödik helyre rangsorolták. Az általános iskolai végzettségük különbözőségére jellemző, hogy valamennyi változó rétegeinek összevetésekor itt találjuk az alacsonyabb korrelációk többségét, s a teljes minta együttes rangsorával is ez a réteg egyezik meg a legkevésbé (korrelációjuk 0,873).

2. Magyarország problémái

A világproblémák megítélését követően a Magyarországon legveszélyesebbnek tartott gondok kiválasztására kértük az embereket. Az előzőekben bemutatott lista segítségével azt kellett megítélni, hogy a már megismert problémacsoportok közül melyek jellemzőek különösképpen Magyarországon. A világproblémák felelevenítésének és a közvetlenebb környezethez való közelebb kerülésnek is köszönhetően, kiemelkedően magas, 99,6 százalékos arányban kaptunk válaszokat (két fő nem akart, kettő pedig nem tudott válaszolni). A választ adók többsége három, négy, illetve öt problémát jelölt meg (266, 272, illetve 202 fő, összesen a válaszolók 74,2 százaléka), az átlagos

³ Az egyes rétegek közötti Spearman-féle rangkorrelációs együtthatók mind szignifikánsak ($p < 0,01$, $N = 11$ a rangsorolt kategóriák száma), így maradéktalanul felhasználhatók az egyezések ellenőrzésére.

válaszszám 4,17 db/fő (szórása 1,58, tizenkilencen választottak ki csak egyetlen problémakört, míg öten valamennyit). A problémák darabszáma nemenként és iskolázottság szerint azonos eloszlású, a településtípus szerint azonban sajátos rétegződést mutat:⁴ a vidéki városi lakosság szignifikánsan ($p < 0,001$) több problémát jelölt meg (4,35 db/fő), mint akár a községekben élők (4,11 db/fő), vagy akár az ennél is kevesebbet felsoroló fővárosiak (3,86 db/fő). A három csoport távolságára jellemző, hogy a vidéki városiak a többi vidéken élővel együtt is, és önállóan is, szignifikánsan ($p < 0,05$) különböző homogén alcsoportokat képeznek (Budapest–vidék, illetve vidéki város–község és főváros párosításokban).

Lényeges eltérések a nem és az iskolázottság dimenziójában nem mutathatók ki, az életkor esetében pedig csupán a legfiatalabbak és a legöregebbek választanak ki a többiekénél kevesebb problémát (átlagértékük 3,93 szemben a 4,21-gyel, $p < 0,05$). Összességében tehát a társadalmi-demográfiai változók szerint közel azonos számú problémát választanak ki a listából a megkérdezettek, s mindössze a vidéki városokról mondható el, hogy némileg pesszimistábbak a többiekénél.

A magyar problémák rangsora

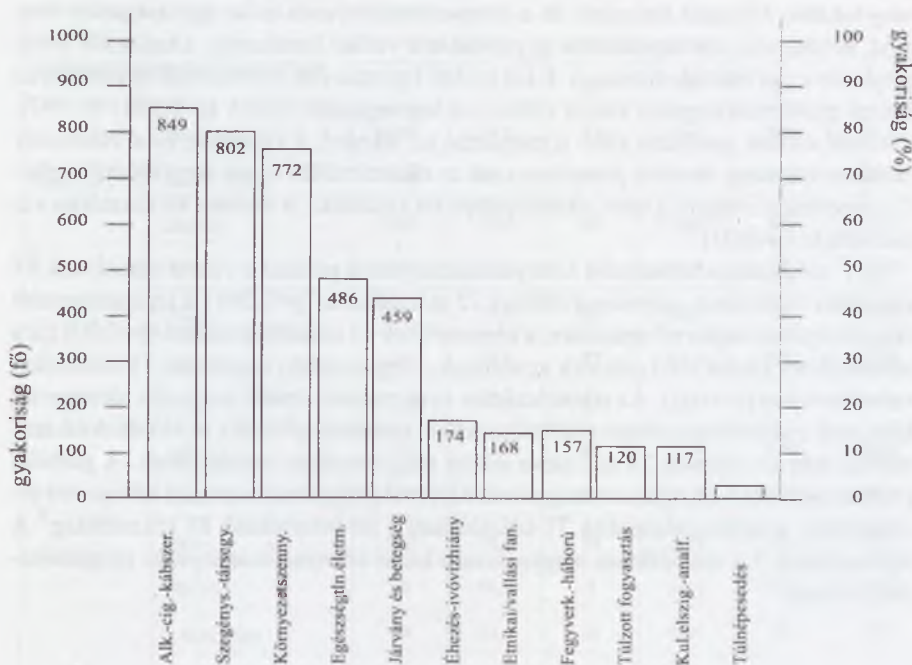
A felnőtt lakosságot reprezentáló mintánkban a legtöbben az alkohol–cigaretta–kábitószerek problémakört (849 fő, 85,2 százalék) választották a hazánkban különösen veszélyes problémák közé (eltérése a következő leggyakrabban előforduló problémától $p = 0,004$ szinten szignifikáns⁵). A legfontosabb probléma megítélésében gyakorlatilag teljes az összhang, a nyolcvan év fölöttiek kivételével (ahol a második helyre szorult), valamennyi társadalmi réteg ezt sorolta fel a legtöbbször. A második és harmadik helyen a szegénységet és egyenlőtlenséget (802 fő, 80,4 százalék), valamint a környezetszennyezést és -pusztítást (772 fő, 77,4 százalék) jelölték meg a válaszolók (különbségük nem szignifikáns, $p = 0,085$, a következőtől viszont $p < 0,001$ szinten térnek el). Itt is közel azonosak a rétegenkénti eloszlások, a legidősebbeken kívül (akiknél a szegénység az első), minden csoportnál a második–harmadik helyre kerültek gyakoriságuk alapján. Az első három problémakört a felnőtt népesség több mint háromnegyede véli Magyarországon súlyosnak.

⁴ A rétegző változók szerinti alminták alapsokaságon értelmezett szignifikáns különbségeit két almintára bontás esetén független t-próbával határoztuk meg, míg több független almintánál egyrészt az egyes alminták közötti (azonos variancia esetén Tukey-féle, szignifikánsan különböző varianciáknál Tamhane-féle) korrigált t-próbákat, másrészt a függvényyszerű polinomiális kapcsolat megállapításához az egyszempontos varianciaanalízist (ANOVA), illetve a polinomiális modellek eta-négyzet együtharatójának meghatározását alkalmaztuk.

⁵ A dichotóm változók együttváltozásainak erősségét a Pearson-féle korrelációs értékekkel mértük.

2. ábra

A Magyarországon legveszélyesebbnek tartott problémakörök

Közel ugyanannyian gondolják hazánkra veszélyesnek, mint veszélytelennek az egészségtelen életmódot (48,7 százalék) és a betegségeket (46,0 százalék). Kivétel nélkül valamennyi rétegnél ez a negyedik-ötödik leggyakrabban említett problémakör. Az ezt követő problémacsoportokat lényegesen kevesebben, legfeljebb a válaszolók egyhatoda tartja veszélyesnek a mi társadalmunkra. A többség szerint nem jellemző Magyarországon az éhezés és az ivóvízhiány (17,5 százalék), az etnikai-vallási fanatizmus (16,9 százalék), vagy a háborúk és a fegyverkezés (15,7 százalék). A különböző társadalmi rétegekben markáns különbségek nincsenek az eloszlásokban, csupán a főiskolai végzettségűek sorolják hátrább az éhezést, az egyetemi diplomások pedig a háborúk kérdését.

Némileg lemaradva követi ezt a csoportot a túlzott fogyasztás és a túltermelés (12,0 százalék), valamint a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus (11,7 százalék) problémaköre, szintén nagy társadalmi egyetértésben, amiből csak a huszonévesek és a főiskolai végzettségűek tűnnek ki a kulturális elszigetelődés előbbre sorolásával. A hazai közvéleményben épp ellentétes előjelű problémaként megfogalmazódó demográfiai problémakör, a túlnépesedés (2,6 százalék), messze lemaradva került az utolsó helyre – egyébként minden egyes társadalmi csoportnál. További 25 fő jelölt meg egyéb problémákat veszélyesnek, illetve hárman gondolták úgy, hogy a felsoroltak egyike sem veszélyes.

A társadalmi-pszichológiai rétegző változók szerinti eloszlások az egyes problémaköröket két megkülönböztethető csoportra osztják. Az egyik csoportba azok tartoznak, amelyeket gyakrabban választottak súlyos hazai gondnak az idősebb, a képzetlenebb

és az alacsony gazdasági státuszú vidékiek. Markáns képviselőjük a betegségek és a háborúk, de ide sorolható az éhezés és a túlnépesedés kérdésköre is. A másik csoport problémáit a városlakók, a képzetesebb, a fiatalabb és a vagyonosabb rétegek jelölték meg inkább. Jellemző kategória itt a környezetszennyezés és az egészségtelen életmód, de szorosan ide kapcsolódik az etnikai és a vallási fanatizmus, a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus is. E két utóbbi Pearson-féle korrelációja egyébként az összes problémakategória között relatíve a legmagasabb: 0,285 ($p < 0,001$; $N = 997$). Kevésbé erősen sorolható ebbe a csoportba az alkohol, a cigaretta, és a kábítószer problémahármasa, amelyet jelentősen csak az elköteleződés képes megkülönböztethető csoportokra osztani: a nem elkötelezettek 69 százaléka, a többiek 86 százaléka választotta ki ($p < 0,01$).⁶

Az 1. táblázatban bemutatott környezetszennyezést például a vidéki városlakók 84 százaléka választotta, szemben a többiek 72 százalékal ($p < 0,001$), a legalacsonyabb végzettségűek csupán 60 százaléka, a képzetesebbek 81 százaléka mellett ($p < 0,001$), s a tehetősebbek között is 80 százalék az arányuk, a legkevésbé vagyonosak 71 százalékal ellentétben ($p < 0,01$). Az elköteleződést nem mutatók önálló homogén alcsoportot képeznek a különböző szinten elkötelezettekkel szemben ($p < 0,05$), az előbbiek 66 százaléka, míg az utóbbiak 78 százaléka jelölte meg veszélyes problémának. A globális problémakörben való tájékozottság növekedésével pedig lineárisan nő a környezeti érzékenység, a tájékoztatlanabbak 71 százalékatól a jól informáltak 88 százalékáig.⁷ A tájékozottság 3,1 százalékbán magyarázza a hazai környezetszennyezés megítélésének szórását.

⁶ Az elköteleződést a világproblémák megoldásában való személyes közreműködés vállalásának különböző szintjeire vonatkozó olyan állításokkal mértük, mint például *„Ha alkalom adódna rá, akár minimális fizetségért is vállalnám, hogy csak ezért dolgozzam.”*, vagy *„Ha sok pénzem lenne, biztosan juttatnék belőle a rászorulóknak is.”* Az ily módon nyert összetett változó egy négy fokozatú skála: a nagyon elkötelezettek, az elkötelezettek, a gyengén elkötelezettek és a nem elkötelezettek alcsoportjait különbözteti meg.

⁷ A globális problémakörben való tájékozottságot a globális problémákkal foglalkozó nemzetközi szervezetek ismertségére vonatkozó, előstrukturálatlan nyitott kérdéssel teszteltük. A felidézett szervezetek darabszáma alapján osztottuk be a minta résztvevőit a rosszul tájékozottak, a tájékozottak és a jól tájékozottak csoportjaiba.

1. táblázat**A környezetszennyezés hazai fontosságának rétegződése**

(„A környezetszennyezés és pusztítás hazánkra nézve különösen veszélyes.”)

Környezetszennyezés és pusztítás		választotta		nem választotta		együtt	
		fő	%	fő	%	fő	%
Lakóhely	Budapest	149	74,5	51	25,5	200	100,0
	vidéki város	390	83,7	76	16,3	466	100,0
	község	233	70,4	98	29,6	331	100,0
Életkor	80-as	16	64,0	9	36,0	25	100,0
	70-es	72	73,5	26	26,5	98	100,0
	60-as	117	78,0	33	22,0	150	100,0
	50-es	110	77,5	32	22,5	142	100,0
	40-es	151	79,1	40	20,9	191	100,0
	30-as	137	77,0	41	23,0	178	100,0
	20-as	142	78,5	39	21,5	181	100,0
	18–19	26	86,7	4	13,3	30	100,0
Iskolai végzettség	8 oszt. alatt	58	60,4	38	39,6	96	100,0
	8 általános	139	72,4	53	27,6	192	100,0
	szakiskola	197	79,4	51	20,6	248	100,0
	középiskola	256	82,6	54	17,4	310	100,0
	főiskola	76	82,6	16	17,4	92	100,0
	egyetem	46	78,0	13	22,0	59	100,0
Vagyonosság	alsó	187	70,8	77	29,2	264	100,0
	közép	398	80,1	99	19,9	497	100,0
	felső	180	80,0	45	20,0	225	100,0
Tájékozottság	rosszul tájékozott	410	71,2	166	28,8	576	100,0
	tájékozott	194	84,7	35	15,3	229	100,0
	jól tájékozott	168	87,5	24	12,5	192	100,0
Elkötelezettség	nem elkö.	47	66,2	24	33,8	71	100,0
	gyengén elkö.	249	75,7	80	24,3	329	100,0
	elkötelezett	282	79,7	72	20,3	354	100,0
	erősen elkö.	191	80,6	46	19,4	237	100,0

2. táblázat

Egyes problémakörök hazai fontosságának rétegződése a lakóhely, az iskolai végzettség és a világproblémák iránti elkötelezettség függvényében („Melyek azok, amelyek hazánkra nézve különösen veszélyesek?”)

	Alkohol-elgarettia-kábítószerek						Szegénység-egyenlőtlenség						Járványok-betegségek						Háborúk-fegyverkezés					
	választotta		nem választotta		együtt		választotta		nem választotta		együtt		választotta		nem választotta		együtt		választotta		nem választotta		együtt	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Lakóhely	667	83,5	33	16,5	200	100	158	79,0	42	21,0	200	100	51	25,5	149	74,5	200	100	22	11,0	178	89,0	200	100
	401	86,1	65	13,9	466	100	394	84,5	72	15,5	466	100	238	51,1	228	48,9	466	100	61	13,1	405	86,9	466	100
	281	84,9	50	15,1	331	100	250	75,5	81	24,5	331	100	170	51,4	161	48,6	331	100	54	22,4	257	77,6	331	100
Iskolai végzettség	79	82,3	17	17,7	96	100	77	80,2	19	19,8	96	100	50	52,1	46	47,9	96	100	26	27,1	70	72,9	96	100
	158	82,3	34	17,7	192	100	154	80,2	38	19,8	192	100	103	52,6	91	47,4	192	100	49	25,5	143	74,5	192	100
	210	84,7	38	15,3	248	100	209	84,3	39	15,7	248	100	124	50,0	124	50,0	248	100	37	14,9	211	85,1	248	100
	266	85,8	44	14,2	310	100	247	79,7	63	20,3	310	100	128	41,3	182	58,7	310	100	32	10,3	278	89,7	310	100
	86	93,5	6	6,5	92	100	69	75,0	23	25,0	92	100	32	34,8	60	65,2	92	100	10	10,9	82	89,1	92	100
	50	84,7	9	15,3	59	100	46	78,0	13	22,0	59	100	24	40,7	35	59,3	59	100	3	5,1	56	94,9	59	100
Elkötelezettség	49	69,0	22	31,0	71	100	59	83,1	12	16,9	71	100	28	39,4	43	60,6	71	100	11	15,5	60	84,5	71	100
	281	85,4	48	14,6	329	100	275	83,6	54	16,4	329	100	145	44,1	184	55,9	329	100	59	17,9	270	82,1	329	100
	304	85,9	50	14,1	354	100	288	81,4	66	18,6	354	100	164	46,3	190	53,7	354	100	45	12,7	309	87,3	354	100
	210	88,6	27	11,4	237	100	176	74,3	61	25,7	237	100	120	50,6	117	49,4	237	100	41	17,3	196	82,7	237	100

A besorolásból kimaradt a minden változó szerint azonos eloszlású túlzott fogyasztás, valamint a sajátosan viselkedő szegénység és az egyenlőtlenségek. Ugyanis, amíg a globális problémák iránti elköteleződés növekedésével a környezetszennyezés, a betegségek és a káros szenvedélyek gyakorisága egyaránt növekszik, addig egyedül a szegénysége csökken. Az erősen elkötelezettek között csak 74 százalékos arányban fordult elő, míg a többieknek 83 százalékban ($p < 0,01$). A szegénységet némileg többen emelték ki a vidéki városiak közül (85 százalékuk, szemben a többiek 77 százalékával, $p < 0,01$), azonban az összes többi rétegző változó mentén – beleértve a vagyoniasságot is – azonos eloszlásokat tapasztalunk.

A matematikai statisztika módszereivel igazolható tehát, hogy a tizennyolc év feletti lakosság egységesen foglal állást a világproblémák Magyarországra jellemző fontossági sorrendjéről. A világ legfontosabb problémái közül a közvélekedés első helyen az „alkohol, cigaretta, kábítószer”, azt követően a „szegénység” és a „környezetszennyezés” körébe tartozókat tartja hazánkra nézve különösen veszélyesnek.

A világ és hazánk gondjainak összefüggései

A nagyvilág legsúlyosabb problémáit – akár a nyitott kérdésre említett válaszok gyakoriságai, akár a zárt kérdésben felkinált tételek összehasonlítása határozza meg – a megkérdezettek élesen elválasztják a saját tágabb környezetükre, Magyarországra veszélyesnek tartott gondoktól. A világ és a saját társadalmunk problémalistája különbözőségében a társadalmi rétegek között nagy egyetértést találunk, ami így együttesen a kérdésfeltevés megértésére és érdemi megfontolására utal. Éppen a nagyfokú közmegegyezés miatt rajzolódnak ki élesebben az eltérések, illetve a helyi és világszintű közötti határokat átlépő hasonlóságok.

A 3. táblázatban a probléma-kategóriák globális megközelítésben kapott rangsorait és súlyos házai gondként való kiválasztásuk gyakoriságait hasonlítottuk össze. Az egybevetést a mindkét kérdéskörben valamennyi kategóriáról véleményt formálók 969 fős almintáján végeztük el. Minden egyes kategóriánál feltüntettük a rangsoroláshoz kapott ranghelyátlagokat, szórásukat, a helyezést és a szignifikánsan különböző csoportok sorszámait; a Magyarországon veszélyesnek tartottaknál az előfordulási gyakoriságukat, annak vizsgált almintára vetített arányát, a sorrendi helyet és szintén a szignifikánsan különböző csoportokat. Az utolsó oszlopban a globális és a hazai sorrendek jelentősebb eltéréseit érzékeltettük a csoportsorrendben elfoglalt hely változásával.

3. táblázat
A nagyvilág és Magyarország problémáinak összehasonlítása^x

Probléma-kategória	Világprobléma rangsora			Magyarországi válasz			Világ – Magyarország csoport- változás
	átlag	szórás	ranghely	db	arány	sorrend	
Szegénység és egyenlőtlenségek	3,72	2,48	1. (1.)	777	80,2%	2. (2.)	-1
Környezetszennyezés és pusztítás	3,77	2,28	2. (2.)	756	78,0%	3. (2.)	-
Háborúk és fegyverkezés	3,98	2,57	3. (2.)	152	15,7%	8. (4.)	-2
Éhezés és ivóvízhiány	4,14	2,57	4. (2.)	169	17,4%	6. (4.)	-2
Járványok, gyógyíthatatlan betegségek	4,63	2,58	5. (3.)	455	47,0%	5. (3.)	-
Alkohol, cigaretta, kábítószer	5,60	2,72	6. (4.)	828	85,4%	1. (1.)	+3
Egészségtelen életmód, elkenyelmescdés	7,93	2,56	9. (5.)	479	49,4%	4. (3.)	+2
Etnikai és vallási fanatizmus	7,71	2,48	7. (5.)	167	17,2%	7. (4.)	+1
Túlzott fogyasztás, értelmetlen túltermelés	8,12	2,22	10. (5.)	120	12,4%	9. (5.)	-
Túlnépesedés	7,74	2,78	8. (5.)	25	2,6%	10. (6.)	-1
Kulturális elszigetelődés, analfabetizmus	8,78	2,19	11. (6.)	115	11,9%	11. (5.)	+1

^x A ranghelyeknél és a gyakoriságok sorrendjénél zárójelben a szignifikánsan nem különböző csoportok sorszámaint tüntettük fel.

A legszembetűnőbb különbség, hogy a válaszolók a nyitott kérdéseknél még csak éppen megemlített, a világ gondok rangsorában a fontos és a kevésbé fontos közé vízválasztóként beékelődött szenvedélybetegséget előidéző szerekben, az alkohol, a cigaretta és a kábítószer hármában találták meg – szinte teljes egyetértésben – az első számú magyar problémát. Ezzel teljes összhangban emelkedik ki a világproblémalista végéről a hazai sor középső tartományába az egészségtelen életmód (amiről szintén érdemes megjegyezni, hogy világproblémaként a kérdőív nyitott kérdéseinél asszociatív említése elhanyagolható volt). Az alkoholizmus, a dohányzás, az egészségtelen táplálkozás és a túlhajszolt, de ugyanakkor mozgásszegény életmód tehát válaszolóink szemében jellegzetesen magyar „népbetegségek”, amelyek nem kapcsolódnak össze a nagyvilág ismert gondoljaival, de azonnal felszínre törnek, mihelyst saját társadalmunkhoz közelítünk.

Markáns, az előbbiekkal ellentétes mozgást figyelhetünk meg az éhezés és a háborúk nálunk kevésbé fontosnak ítélt kérdéseinél. Míg az éhezés esetében nehezen vitatható, hogy nem tartozik Magyarország súlyos problémái közé, s talán épp az az érdekes, hogy nem hanyagolható el azok száma, akik szemében igen; addig a háborúkkal kapcsolatos veszélyérzet hiánya igényel némi indoklást. Közvetlen szomszédainknál az elmúlt évtizedben(!) folyamatosan háborúk dúltak, s ezek végleges lezárulta a kérdőív felvételekor legfeljebb remélhető volt. Magyarországot ugyan nem érte semmilyen komoly katonai támadás, de dokumentálható formában semmilyen jogi, politikai vagy katonai megállapodás nem garantálta biztonságunkat. Az is igaz ugyanakkor, hogy a társadalomban nem alakult ki pánikhangulat, s a NATO katonáinak megjelenése, valamint belépési tárgyalásaink és felvételünk is okozhattak vélt, vagy valós biztonságérzetet. A balkáni háború száraz tényei ellenére ezt a jelenséggört a felnőtt magyar lakosság nagy része nem sorolja a legveszélyesebb problémáink közé – például a túlzott fogyasztásnál is csak kissé tartják fontosabbnak –, miközben világproblémaként minden harmadik megkérdezett (nyitott kérdésre) magától felveti, s a minta egésze a legsúlyosabbak között tartja számon. Nem zárható ki itt egy olyan feltételezés, mely szerint a lappangó és esetleges veszély érzetének elhárítása is szerepet játszik abban, hogy a közvélekedésben nem kötődik össze a saját ország a háborúk fenyegetésével.

Figyelemre méltó változás még a túlnépesedés, illetve a kulturális elszigetelődés és az analfabetizmus helyet cserélése. A kulturális elszigetelődés világproblémaként nem hogy jelentősnek, de még észrevehetőnek sem volt mondható a közvélemény számára, most viszont a válaszolók több mint tizede választotta be a „hazánkra különösen veszélyes” problémák közé. A túlnépesedést ezzel szemben alig a hibahatáron tartották néhányan magyarországi gondnak, ami érthető, hiszen éppen az ellenkezője, a népességfogyás szerepel a hazai társadalmi témák napirendjén.

Összességében a felsorolt problémakategóriák közül az alkohol–cigaretta–kábítószer és az egészségtelen életmód tűnik lényegesen fontosabbnak Magyarországon, mint a világ egészén, míg a háborúk és az éhezés sorolódik jelentősen hátrébb a rangsorokban.

3. Egyéni cselekvési lehetőségek

Nyitott kérdéseinkre, miszerint „*Mit tehet az egyes ember a globális problémák kezeléséért?*”, illetve, hogy „*Mit tett Ön ezért összességében?*”, 622-en adtak értékelhető feleletet. A minta több mint 60 százaléka véli úgy, hogy van lehetőség arra, hogy az egyén is hozzájáruljon a világméretű gondok enyhítéséhez. A különböző kategóriába tartozó megoldási lehetőségek 1,60-os fejenkénti átlagszámánál a városlakók (kiemelten a vidékiek), a fiatalabbak, a képzettebbek, a vagyonosabbak, a jól tájékozottak és az elkötelezettebbek adtak még színesebb válaszokat. A vidéki városlakók átlagosan 1,70-et, a főiskolai oklevéllel rendelkezők 1,99-et, a felső jövedelmi kategóriába tartozók 1,83-at, a jól informáltak 1,81-et. Az egyéni cselekvést megnevezni nem tudók aránya különösen magas a legalacsonyabb végzettségűeknél (62,9 százalék) és a személyes közreműködést egyébként sem szívesen vállalók között (68,1 százalék). (Valamennyi rétegtkülönbség $p < 0,01$ szinten szignifikáns.)

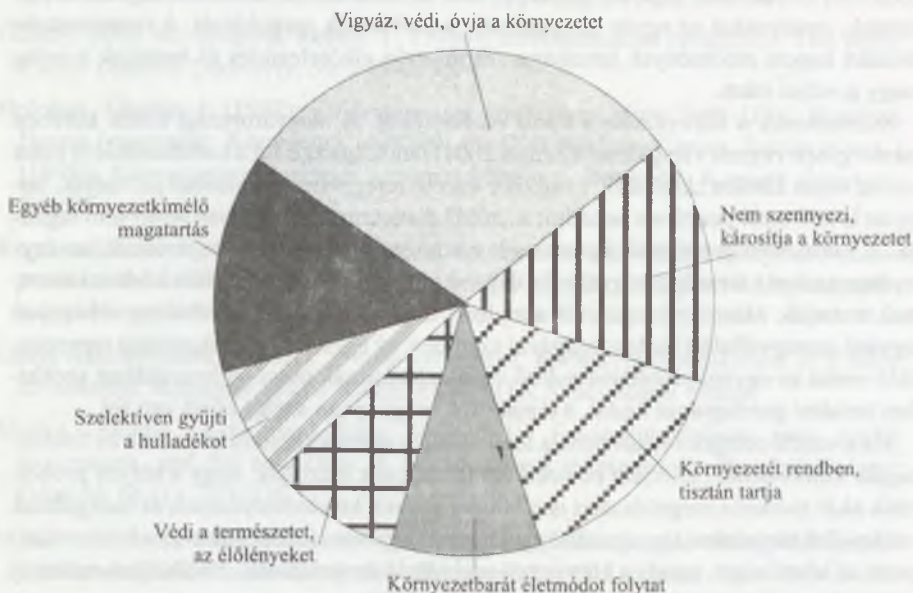
A csaknem ezer válaszelemet a globális problémáknál megismert kategóriacsoporthoz osztva azt találjuk, hogy kiugróan sokan a környezetvédelem területét találják alkalmasnak a személyes cselekvésre. Így nyilatkozott a teljes minta negyede, az egyéni szerepvállalást lehetségesnek látók 40,0 százaléka (eltérése a másodiktól $p < 0,001$). A következő két legtöbbször említett kategória egyrészt a többiek segítése, az odafigyelés és az együttműködés (23,0 százalék); másrészt az adakozás (pénz, élelem, stb.) és a szegények támogatásának különböző formái (17,5 százalék). A teljes minta 8–11 százaléka említi továbbá a káros szenvedélyek elhagyásának lehetőségét, az egészségesebb életmódra való törekvést, illetve a fiatalok tanításának és nevelésének fontosságát, beleértve a példamutatást is. Az egyes megoldás-kategóriák előfordulási gyakoriságok alapján képzett fontossági sorrendjei a társadalmi-demográfiai rétegek mentén nem térnek el jelentősen: a rangsorok szignifikáns ($p < 0,01$) korrelációs magassak (0,667 és 0,949 között szóródnak).

Környezetvédelem

Az egyéni cselekvési lehetőségekre rákérdezve nem csak a legtöbbször, de a legnagyobb változatossággal is környezetkímélő viselkedésformákat neveztek meg a megkérdezettek. Összesen 249-en fejtették ki az egyes ember számára lehetséges tetteket a környezetvédelemben, messze megelőzve az ezt követő „segítés, összefogás” kategóriájának gyakoriságát. A több mint másfél száz különböző megfogalmazásból minden harmadik általánosságban jelezte, hogy „védeni”, „óvni”, „kímélni”, „odafigyelni”, „törődni” kell a környezettel, s feleannyi azt, hogy nem szabad „szennyezni”, „károsítani”, „pusztítani”. A leggyakrabban elhangzottak között szerepelt még a szelektív hulladékgyűjtés, a környezetbarát életmód (és fogyasztás), a természet és az élőlények védelme, a környezet tisztán és rendben tartása.

3. ábra

Környezetkímélő egyéni cselekvési lehetőségek említési gyakoriságai

A szociológiai-demográfiai-pszichológiai rétegzettséget tekintve a környezeti problémakörnél is a társadalmi összhangra kell elsősorban felhívni a figyelmet. A férfiak és a nők között nincs szignifikáns különbség. Az egyéni megoldási lehetőségek gyakoriságai tekintetében a fiatalabbak felé, illetve az iskolázottság, a gazdasági státusz, a tájékozottság és a globális problémák iránti elköteleződés növekedésével emelkedő érzékenységet tapasztalunk. A környezetvédő cselekvések említési gyakorisága a felsorolt rétegző változóktól lineárisan függ ($p < 0,001$), szórását (az eta-négyzet értéke alapján) 2,9 százalékban magyarázza a tájékozottság, 3,6 százalékban az elköteleződés és 4,1 százalékban az iskolázottság. Az egyéni cselekvések említésében a jól informáltak között a legmagasabb a környezeti tettek aránya (36,3 százalék), a legjelentősebb rétegzőkülönbséget pedig a saját közreműködés vállalása mentén találunk: az erősen elkötelezettek 35,9 százaléka áll szemben az elköteleződést nem mutatók 14,1 százalékával ($p < 0,001$ szinten szignifikánsan különböző homogén alcsoportokat alkotnak).

Következtetések

A közgondolkodásban differenciált, és mégis egyöntetű fogalmi rendszer rajzolódik ki a globális problémák absztrakciója köré. Egyfelől a különböző nézőpontok mentén eltérően rendeződnek a súlyos jelenségeket összefogó fogalmaink: más fontos a nagyvilágban és más itthon. Másrészt viszont, azonos fogalmi kategóriákba, kategóriacsoportokba kerülnek a közvetlen és távoli környezet bonyolult jelenségei, s mi több, társadalmi-demográfiai rétegeken átívelő harmóniában teljesen egyforma fontossági rangsorokat alkotnak.

Újra kell gondolnunk azt a közkeletű nézetet, miszerint a világ gondjait illetően az egyes emberek általában úgy érzik, nem tehetnek semmit. A mintában résztvevők csaknem kétharmada látja ezt másképp, s ők konkrét cselekvési lehetőségeket is felvetnek, amelyekkel az egyén támogathatja a problémák megoldását. A reprezentatív mintán kapott eredmények tanulsága szerint erős elköteleződés él bennünk a világ nagy gondjai iránt.

Kiemelkedik a környezetügy iránti érzékenység. A magyarországi elitek körében nemrégiben végzett vizsgálatok (Tamás 2001) tanulsága szerint a kommunikáció mára szinte teljes körűen „kizöldült”, vagyis a vezető rétegekben mindenhol jól tudják, hogyan is kell erről pozitívan beszélni: a „zöld” diskurzust nyilvánosan senki sem tagadja. A környezeti problémák ismertségét eredményeink részben megerősítik, amennyiben azokat a társadalom gyakorlatilag valamennyi rétegében, széles körben ismertnek mutatják. Másrészt kiegészítik annyiban, hogy az elitek még verbálisan is hiányzó egyéni szerepvállalási hajlandóságával szemben, az egész felnőtt lakosságot reprezentáló minta az egyéni problémaenyhítő viselkedésformák megfogalmazásában szokatlan tartalmi gazdagságot mutat, a témakörök megkapóan széles körét veti fel.

Ha a vezető rétegek olykor nem is felelnek meg maradéktalanul hivatásuk és felelősségük kihívásainak, kiterjedt nemzetközi felmérések igazolják, hogy a súlyos problémák akár radikális megoldásaért is elkötelezett civil kezdeményezések és mozgalmak széleskörű társadalmi támogatottsággal bírnak. Együttes fellépésükre az a közös nézőpont ad lehetőséget, amely a környezeti problémák megoldásaihoz nélkülözhetetlen új szemléletmódban gyökerezik (Mertig–Dunlap 2001).

Irodalom

- Corson, Walter H. (1995): Priorities for a sustainable future; the role of education. The media and tax reform. *Journal of Social Issues* (Winter), 51 (4): 37–61.
- Cooperrider, David L.–Pasmore, William A. (1991): Global social change, A new agenda for social science? *Human Relations* (Oct.), 44 (10): 1037–1055.
- Dunlap, Riley E.–Gallup, George H.–Gallup, Alec M. (1992): *The health of the planet survey, A preliminary report on attitudes toward the environment and economic growth measured by surveys of citizens in 22 nations to date*. Princeton NJ USA: The George H. Gallup International Institute
- Dunlap, Riley E.–Scarce, Rik (1991): Environmental problems and protection. *Public Opinion Quarterly* (Winter), 55 (4): 651–672.
- Fischer György (1992): *Greening of Eastern Europe? 'The health of the planet survey'*, Budapest: Gallup Hungary. Manuscript
- Fischer György (1994): „Zöldülő Magyarország?”, *Környezeti attitűdök 1994 őszén*, Budapest: Magyar Gallup Intézet. Kézirat
- Füzesi Zsuzsanna–Tistyán László (1998): *A környezeti tudat alakulásának elemzése a rendszerváltozás óta eltelt időszakban*. Budapest: BKE (Magyarország az ezredfordulón: MTA stratégiai kutatások, Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata 54.)

- Gallopín, Gilberto C.–Gutman, Pablo–Maletta, Hector (1989): Global impoverishment, sustainable development and the environment. A conceptual approach. *International Social Science Journal*, (Aug.), 41 (3): 375–397.
- Gillroy, John M.–Shapiro, Robert Y. (1986): Environmental protection. The polls. *Public Opinion Quarterly*, 50: 270–279.
- Holohan, Charles J. (1982): *Environmental psychology*. New York USA: Random House (magyarul: Környezeti attitűdök. In Düll Andrea–Kovács Zoltán (szerk.) (1998): *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó)
- Kerekes Sándor–Kindler József (1994): *A magyarok és a környezet 1993-ban? Európai összehasonlítás az Eurobarométer kérdőíve alapján*. Budapest: Környezettudományi Központ Alapítvány
- Lányi András (szerk.) (2001): *A szag nyomában. Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó, ELTE BTK Szociológiai Intézet
- Mertig, Angela G.–Dunlap, Riley E. (2001): Environmentalism, new social movements, and the new class. A cross-national investigation. *Rural Sociology*, (March), 66 (1): 113–136.
- Mészáros József (1996): *Lakossági vélemények, attitűdök a magyarországi környezetvédelem helyzetéről*. Zárótanulmány, Budapest: TÁRKI. Kézirat
- Pataki György (1999): *Vállalati környezettudatosság. A GEMS-HU (nemzetközi felmérés a környezettudatos vállalatirányítás helyzetéről Magyarországon) eredményeinek összefoglalója*. Budapest: Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület
- Oskamp, Stuart (1995): Applying social psychology to avoid ecological disaster. *Journal of Social Issues*, (Winter), 51 (4): 217–239.
- Saegert, Susan–Winkel, Gary H. (1990): Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 41: 441–477.
- Spogárd, René–James, Meril (2000): Gallup International Millennium Survey. URL: www.gallupinternational.net/survey16.htm
- Stokols, Daniel (1995): The paradox of environmental psychology. *American Psychologist*, (Oct.), 50 (10): 821–837.
- Székely Mózes (1997): *A fogyasztói magatartás, A lélek- és a gazdaságtan alapfeltevései a fogyasztásról*. In Hunyady György–Székely Mózes (szerk.) (2002): *Gazdaságpszichológia*. Budapest: Osiris Könyvkiadó
- Székely Mózes (2002): Világproblémák tükröződése világképünkben. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2): 5–27.
- Szirmai Viktoria (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon. „Fontosabb, hogy megéljünk(?)”*, Budapest: Pallas Stúdió
- Tamás Pál (2001): A magyar elitek környezetvédelmi stratégiái. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről*. Budapest: Demokrácia Kut. M. Közp. Alapítvány, 400–413.

Vári Anna (1996): *Döntéselemzés, konfliktuskezelés*. Budapest: ELTE TTK

Vári Anna–Vásárhelyi Judit–Szirmai Viktória–Bognár Judit (1997): *Városi közösségekben folyó komplex környezetjavító - tudatformáló programok vizsgálata*. Budapest: BKE (Magyarország az ezredfordulón: MTA stratégiai kutatások, Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata 7.)

Zsolnai László (2001): *Ökológia, gazdaság, etika*. Budapest: Helikon Kiadó